

Beata Gromadzka*

Motywy archetypiczne w prozie fabularnej Marty Tomaszewskiej

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/LC.2020.053>

wyobrażenia zakorzenione w zbiorowej nieświadomości i rządzące ludzką psychę jako klucz do interpretacji ma już swoją tradycję w badaniach nad baśnią i literatura dla dzieci. Psychoanalityczne podejście zastosowała między innymi Alicja Baluch w książce *Archetypy literatury dziecięcej* (1992). Agnieszka Miernik, autorka publikacji *Dziewczynka z głową pełną bajek. Wielkie tematy w prozie Marty Tomaszewskiej* (Kielce 2019, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego), jest wychowanką Alicji Baluch oraz oryginalną kontynuatorką jej naukowych poszukiwań. Badania Miernik nad literaturą dla dzieci i młodzieży są inspirowane pracami Carla Gustava Junga, ale także Northopa Frye'a, Jamesa Campbella, Mircei Eliadego, Manfreda Lurkera, Ericha Fromma i Gastona Bachelarda. Rezultatem poszukiwań badaczki są dwie interesujące monografie – *Domeny wyobraźni: Andersen i Jung* (2015) oraz właśnie *Dziewczynka z głową pełną bajek*. Druga z wymienionych książek poświęcona została twórczości baśniowej i fantastycznej Marty Tomaszewskiej (1933–2009). Jest to pierwsza monografia tej nieco już zapomnianej pisarki, autorki serii o Tapatikach oraz licznych powieści dla dzieci i młodzieży, między innymi: *Zorro założ okulary*, *Bal u Zegarmistrza Teofila*, *Tego lata w Burbelkowie*.

Tomaszewska to autorka w dziedzinie literatury dla dzieci i młodzieży wielokrotnie nagradzana, m.in. Nagrodą Rady Ministrów (1981), Orderem Uśmiechu (1996), wpisem na Listę Honorową im. H. Ch. Andersena, Nagrodą im. Kornela Makuszyńskiego, Złotym Medalem „Gloria Artis”. Za tem badania nad twórczością autorki cyklu o Tapatikach są uzasadnione mimo to, że jeden z rozdziałów książki Joanny Siedleckiej *Biografie odtajnione. Z archiwów literackich bezpieki* (Siedlecka 2015) poświęcony jest Tomaszewskiej. Otóż, pisarka była TW „Marta” i donosiła na swoją przyjaciółkę,

Teoria archetypów jako powracających obrazów, które zawierają ukryte

* Dr hab., prof. UAM, pracownik naukowy w Zakładzie Dydaktyki Literatury i Języka Polskiego na Wydziale Filologii Polskiej i Klasycznej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. Jej zainteresowania dotyczą dydaktyki literatury, sztuk wizualnych w kształceniu polonistycznym oraz literatury dla dzieci i młodzieży.

E-mail: beatagr@amu.edu.pl | ORCID: 0000-0001-7085-5096.

Annę Kamińską, i jej rodzinę. Dzięki temu mogła cieszyć się uznaniem władz i czerpać z tego tytułu korzyści pieniężne. To powod otrzymywania licznych nagród i wyróżnień oraz bardzo pochlebnych recenzji. W stanie wojennym udzielała wywiadów do „Trybuny Ludu” i, co ciekawe, jej popularność trwała także w wolnej Polsce, kiedy otrzymywała liczne nagrody i ministerialne odznaczenia. Badaczka jest świadoma tego aspektu życia pisarki i tłumaczy go przez pryzmat baśni *Omijajcie wyspę Hula*, której bohater, Księżyc, przekonuje, że losem człowieka jest doświadczanie zarówno jasnych, jak i ciemnych stron życia, co ma być drogą do samopoznania. Tym niemniej należy postawić ważne pytanie: czy pisarz dla dzieci ma prawo do kształtowania postaw moralnych i zaufania młodych ludzi w sytuacji, gdy sam sprzeniewierzył się prostej zasadzie uczciwości i lojalności? Ten niewyjaśniony przez Miernik epizod współpracy Tomaszewskiej ze Służbą Bezpieczeństwa kładzie się cieniem na jej twórczości i nie znajduje usprawiedliwienia dla pisarskiej postawy. Nie znaczy to jednak, że wskazany brak obniża wartość publikacji Miernik, sądzę nawet, że czyni ją godną lektury, prowokuje do stawiania licznych pytań. To jedna z niepodważalnych wartości *Dziewczynki z głową pełną bajek*. Są i inne. Autorka umieściła literacki dorobek Tomaszewskiej w szerokim kontekście dziejów europejskiej baśni oraz literatury dla młodego czytelnika. Miernik stosuje konsekwentnie narzędzia krytyki tematycznej, mitograficznej oraz archetypowej. Koncepcja wywodu jest przejrzysta i znakomicie uzasadniona w kompozycji i zapowiedziana tytułami – cytatami z prozy pisarki, choć nie tylko.

W pierwszym rozdziale badaczka omawia biografię Tomaszewskiej, wskazując punkty węzłowe zrekonstruowane przez samą pisarkę w autobiograficznym esej *Jasność i Dal. Wspomnienia z Nie-Pamięci*

(2003). Przede wszystkim chodzi o traumatyczne doświadczenie wojny w dzieciństwie, uwikłanie w ideologię w czasach stalinowskich, współpracę z oficynami wydawniczymi i czasopismami w czasach PRL-u. Jak się łatwo domyślić, o współpracy ze Służbą Bezpieczeństwa Tomaszewska w książce milczy. Badaczka zaufała tym wyznanom i uczyniła z nich klucz do baśniowo-fantastycznego świata twórczości pisarki, choć należało oczekiwać, że wykaże się większą czujnością wobec autokreacyjnych zamysłów autorki *Tapatików*.

W kolejnych rozdziałach, gdy badaczka przechodzi do analiz szczegółowych, widać znakomity warsztat interpretacyjny i dociekliwość naukową w prezentowaniu „Wielkich Tematów” w prozie Tomaszewskiej i literaturze dla dzieci i młodzieży. W rozdziale „Wpatrzona w czwartą ścianę. Światy równoległe w prozie Marty Tomaszewskiej” Miernik na tle modeli światów alternatywnych wykorzystywanych w prozie dla dzieci (w utworach między innymi: Lewisa Carrolla, Pamelii Travers, Edith Nesbith, Michela Endego) ukazuje topos archetypowej podróży i przekraczania granicy światów, urzekających niezwykłą strukturą czasu i przestrzeni (w powieściach *Pan Tu i Pan Tam*, *Omijajcie wyspę Hula*, *Przyprowadź go do nas*, *Pu-Bu*). Badaczka podkreśla prekursorstwo i oryginalność pisarki wobec nurtu fantasy na przykładzie sposobu wykorzystania motywu Wyspy (*Podróż do krainy Om*), spotkania z „Innym” (*Wielkolud z Krainy Piratów*), docierania do granic ludzkiego poznania (*Urwany ślad*). Umiejętne połączenie motywów baśniowych, fantastyki naukowej z analizą psychologiczną i filozoficzną refleksją świadczą o walorach pisarstwa Tomaszewskiej: „W omówionych utworach Tomaszewskiej status krain alternatywnych znajduje umocowanie w świecie baśniowym, jak też baśniowo-fantastycznym wzbogaconym o konwencję „science

fiction”, oraz w świecie fantasy” (Miernik 2019: 66). Dla autorki omawianej książki wartość powieści Tomaszewskiej tkwi przede wszystkim w kreowaniu losów bohaterów w taki sposób, by pozostały kompozycyjnie niedomknięte.

W kolejnym rozdziale, „Rycerze Miasta Światła i Zakonu Czarnej Gwiazdy. Topos władzy w prozie Marty Tomaszewskiej”, badaczka analizuje kreacje okrutnych władczyń (*Podróż do krainy Om, Omijajcie wyspę Hula*) oraz literackie obrazy zniewolenia, terroru. Miernik, odslaniając krok po kroku mechanizmy władzy obecne w powieściach Tomaszewskiej, rekonstruuje różne postaci zła, będące skutkiem bezwzględnej walki o władzę (*Królowa Niewidzialnych Jeźdźców, Dolina Czarów, Tapatiki kontra Mandiabile*).

Ujmowana figuratywnie władza pozwala lepiej zrozumieć ludzkie działania, odkryć mechanizmy kierujące życiem społecznym i podmiotowym, a co najistotniejsze, wskazuje na konieczność humanizowania egzystencji, potrzebę odkrywania w sobie dobra i samourzeczywistnienia przez miłość, piękno i dobro (Miernik 2019: 95).

Przesłanie baśni o władzy rodzi się z przekonania o możliwości pokonania tyranii i próbie niezłomności, którą zwycięsko przechodzą bohaterowie, próbie, której pisarka w życiu – niestety – nie sprostала. W baśniach i powieściach Tomaszewskiej dziecko pokazywane jest jako istota niezwykła, stworzona do nadzwyczajnych zadań. Dla pisarki dzieciństwo, wzorem tradycji romantycznej i modernistycznej, to stan pośredni między ludzką egzystencją a swego rodzaju anielskością, duchowością, czego przykładem są takie powieści, jak *Królowa Niewidzialnych Jeźdźców, Podróż do krainy Om, Urwany ślad*. Prezentowane w nich postaci chłopców zazwyczaj są odmienne od ich rówieśników, co jest powodem ich samotności wykluczenia, jak Ahti z *Królowej*

Niewidzialnych Jeźdźców czy Jurek z *Podróży do krainy Om*, jednocześnie dają zbiorowości nadzieję na pokonanie zła, a w planie indywidualnym na dorosłość.

W prozie Tomaszewskiej odnajduje Miernik motyw rozdwojonej osobowości i cudownej przemiany na wzór tej, która jest udziałem innych bohaterów dziecięcej wyobraźni, jak choćby Alicji z *Krainy Czarów*, Pana Kleksa, Braci Lwie Serce, Mapciuszek i Króliczek (*Wielkolud z Jaskini Piratów albo Tajemnica czwartej ściany*), Herb i Jowan-ka z *Doliny Czarów* to tylko dwa przykłady z całej galerii bohaterów o zwielokrotnionej osobowości, podlegających nieustannym metamorfozom. Wszyscy zmierzają w kierunku ponownego scalenia, a zdarzenia wiodą ich do odzyskania utraconej wewnętrznej spójności. Stanowią zatem symbole procesu konsolidacji tożsamości. Dziecięcy bohaterowie baśni fantastycznych Tomaszewskiej potrafią zachwycać się pięknem świata i są dobrymi, odważnymi i zdolnymi do poświęceń młodymi ludźmi, jak mała Tapatki z *Tapatików na Ziemi*. Bohaterka intuicyjnie odbiera świat, jej marzycielskie usposobienie i dar wsłuchiwanie się w odgłosy natury przywodzą na myśl romantyczną koncepcję dziecka-poety. Ten model kreacji młodych postaci Miernik rekonstruuje na tle romantycznych wzorców dzieciństwa:

Przywrócenie stanu dzieciństwa to odnalezienie w sobie poety, artysty skłonnego do zachwyty nad eterycznym, ulotnym bytem, co potwierdzają kreacje literackie dziecięcych bohaterów Tomaszewskiej i wiążące się z ich odbiorem refleksje. Zdolność dziecięcego odczuwania jest miarą człowieczeństwa, warunkuje dojrzałość osoby dorosłej, dla której dzieciństwo powinno stanowić istotny krąg odniesień (Miernik 2019: 124).

Bohaterowie wkraczają w etap adolescencji, pokonują trudną drogę ku doros-

łości, czemu towarzyszą silne emocje i niejednokrotnie ekspresywne zachowania. Długa podróż, zdobycie skarbu, pokonanie potwora, to tylko niektóre z prób Wielkiej Przygody. W wielu powieściach Tomaszewskiej, między innymi w *Zamachu na wyspę*, *Urwanym śladzie*, obecne są wątki podróźniczo-przygodowe skojarzone z inicjacyjnymi motywami. O duchowych przewodnikach i donatorach głównych bohaterów powieści Tomaszewskiej traktuje rozdział „W ważnych sprawach lepiej działać z innymi”. Autorka analizuje w nim figury przewodników w kontekście nieświadomego procesu psychicznego. Zdaniem Carla Gustawa Junga graniczna sytuacja, w której znalazł się bohater, uaktywnia energię z obszaru nieświadomego, koncentracja sił psychicznych wyzwala pomocnika, który pojawia się na drodze zagubionego dziecka. Dzięki niemu młody bohater odnajduje właściwą drogę i pomaga rozwiązywać złożone problemy. Donatorzy w omawianej prozie pełnią zagadkowe role i zazwyczaj pojawiają się w aurze niejednoznaczności i niedomówień. Dzięki nim jednak bohater przechodzi przemianę i osiąga wewnętrzną harmonię, a dolegliwe wewnętrzne sprzeczności ulegają złagodzeniu. Jako przykład Miernik podaje Zegarmistrza Teofila i Adasia z *Balu i Zegarmistrza Teofila*, Piórka i Latarnika, bohaterów powieści *Podróż do Krainy Om* oraz Księżyc i Agnieszkę z *Omijajcie wyspę Hula*. Wśród powieściowych donatorów umieszcza Tomaszewska kobiety, zabawki, przyjaciół z wyobraźni. Wszyscy oni są w pewnym sensie rewelatorami w życiu głównych bohaterów, wygłaszają pouczenia i porządkują ich świat wartości. Dążenie do harmonii, do pełni jaźni w formie „szczęśliwego zakończenia” jest często stosowanym przez pisarkę zabiegiem. Autorka cyklu o Tapatikach z odnalezienia zagubionego przedmiotu czy odzyskania utraconego domu, cudownego wyzdrowienia i dotarcia

do skarbu czyni, jak przekonuje badaczka, bardzo często główny temat opowieści. Nośnikiem symbolicznych znaczeń są bardzo często przedmioty, np. kamień z *Królowej Niewidzialnych Jeźdźców*, królewski zamek z powieści *O nieszczęśliwej księżniczce Irribindzi*, dzielnej *Czoro-Moro* i *Peterze Piracie*, góra z *Wyprawy Tapatików*.

Dążenie do indywidualności, do doświadczania jaźni dokonuje się w trakcie pokonywania problemów, mierzenia się z różnorodnymi sytuacjami egzystencjalnymi. Whelwright twierdzi, że „dopiero w perspektywie egzystencjalnej odsłania się pełniejszy sens archetypów, i wskazuje na trzy zasadnicze momenty ludzkiego doświadczenia wyrażające się w symbolice archetypowej: Niewinność (utracony Eden), Alienację (metafora Pustyni) i Dążenie (metafora Drogi). Wskazane etapy prowadzą do scalenia rozproszonych stanów psychicznych, mówią o konieczności uporządkowania osobowości i gromadzenia doświadczeń w celu wtajemniczenia w „sacrum” (Miernik 2019: 203).

W ostatnim rozdziale monografii analizuje Miernik twórczość Tomaszewskiej w perspektywie historii literatury dziecięcej i młodzieżowej po to, by ulokować jej twórczość tradycji „literatury czwartej”. Badaczka kresli gęstą siatkę odniesień filozoficznych (Platon), psychologicznych (Jung, Freud) i kulturowych (Frye, Bachelard, Campbell) obecnych w powieściach autorki cyklu o Tapatikach. Bogactwo odwołań czyni z monografii *Dziewczynka z głową pełną bajek* pozycję wyjątkową. Pozornie odległe od świata dziecka psychoanaliza i filozofia w rękach autorki stały się dobrymi narzędziami pozwalającymi precyzyjnie scharakteryzować aksjologiczny porządek światów, kreowanych przez Tomaszewską.

Bibliografia

- Baluch, Alicja 1992. *Archetypy literatury dziecięcej*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP.
- Miernik, Agnieszka 2015. *Domeny wyobraźni: Andersen i Jung*. Kraków: Universitas.
- Siedlecka, Joanna 2015. *Biografie odtajnione. Z archiwów literackich bezpieki*. Poznań: Wydawnictwo Zys i ska.